

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д.н. Мартин Иванов Иванов

катедра „Социология“, Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“,
професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, докторска
програма: „Културология“: *Младежта в България: Публични дебати, социални действия,
движения и идеологии, политически режими и институционални структури от края на XIX и
XX век.*

автор: *Петя Вълкова Ангелова*

тема: *Младежката политическа съпротива (1944-1949)*

Научен ръководител: *доц. д-р Галина Гончарова*

1. Представени материали

Докторантът Петя Вълкова Ангелова е зачислена с докторантура към катедра „Културология“ на Философски факултет при Софийски университет „Св. Климент Охридски“. За изготвяне на настоящата рецензия са получени всички необходими за защитата документи, включително: дисертационен труд; автореферат; копия на 5 публикационни материала (статии) по дисертацията, един от които под печат; автобиография; копие от дипломите за бакалавър и магистър; таблица за съответствие с минималните национални изисквания, както и заповед за назначаване на жури.

2. Актуалност на тематиката

Основна цел на дисертацията е да изследва нагласите на „младежите в България от втората половина на 40-те години“, както и формите на съпротива срещу „установяващата се едностранна власт“ на Комунистическата партия (с. 5) Подобна тема е нова за българската историография като досега тя е била маркирана само мимоходом в проучванията на Диньо Шарланов, Любомир Огнянов, Искра Баева и Евгения Калинова и пр. В тях обаче младежката съпротива излиза извън основния фокус на изследване, оставяйки широко бяло поле, което докторантката се опитва да запълни. Ако изключим отделни пропагандни и силно идеологизирани текстове, продукт на самия режим, напр. често цитираната монография на Ил. Димитров и Н. Генчев (1964), историята на опозиционното младежко все още очаква своя изследовател.

В изложението си Петя Ангелова умело привлича вниманието на читателя към пренебрегвания до сега в литературата факт: именно младежите формират един от най-активните и борбени сегменти на легалната опозиция, особено в лицето на Земеделския младежки съюз, (с. 111, 151, 153), но и сред нелегалната опозиция – горянските чети, нелегалните организации и др. (с. 196-197). В този смисъл, пред изследването се открива шанс значително да уплътни нашите познания за съпротивителния потенциал на българското общество през първите години след Девети септември и за формите на противопоставяне, типични за тази възрастова група (т. нар. от авторката „съпротива чрез словото“). Колкото и относителни да са всички цифри от този период, за мен поне

бе изключително интересна приведената от П. Ангелова информация (с. 140), че към март 1945, т.е. в зората на изграждащия се у нас комунистически режим про- и антикомунистическите настроения сред организираната младеж изглеждат с приблизително изравнени сили: 73 000 ремсистите в гимназиите срещу 25 000 земсисти, около 3000 звенари и сходни по големина групи на социалдемократи, демократи, радикали и анархисти. Ако към тях прибавим забранените вече националистически младежки формации – отецпаисевци, ратници, легионери, бранници и пр. много вероятно относителната тежест на двете идеологически крила да достигнат близки нива с лек превес на ремсистите. В потвърждение на това наблюдение идва и докладът на Георги Димитров от началото на 1946 година за работата сред учащите се. В него „вождът и учителят“ отправя остра критика, че положението в гимназиите е сериозно: „Реакцията е в настъпление, а нашите са в отстъпление“. Докато преди година всички останали „слушаха, ние командвахме, както си искахме, понякога правилно, повечето пъти неправилно, а сега положението е на път да се измени коренно“. (с. 147-148).

3. Обем и структура на дисертацията

Дисертационният труд е в обем от 260 страници и се състои от увод, осем глави, заключение и библиография от 136 заглавия – монографии, статии и биографични свидетелства, както и 49 архивни документи от Централния държавен архив и от Архива на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (съкратено Комдос).

4. Общ анализ на дисертационния труд

В *Увода* на дисертацията са описани основните хипотези, ползваните източници и е направен преглед на предстоящото изследване по глави и параграфи. Откровено се признава например, че Глава 3, няма приносна стойност (с. 6), но е важна, за очертаване на контекста, в който се развива изложението. Подобни уговорки са направени по-долу в текста и по отношение на Осма глава (с. 196).

Задължителната за подобни изследвания теоретична *Първа глава* залага на схемата, разработена от Хана Аренд. Смесово тя се разделя на две части, обговарящи понятията за *политическото* и за *съпротивата*, „макар че самите дейци на това противопоставяне си служат с традиционна за духа на времето си реторика и назовават своите действия преди всичко с думата *борба*“ (с. 18). Прави впечатление, че от Първа глава отсъства второто ключово понятие за тази дисертация – *младежта*. То ще бъде въведено едва по-надолу в текста (с. 29), но авторката ще се въздържа от някакво по-ясно негово определение.

В Първа глава специално би следвало да бъде отбелязан финия авторов поглед и посоченото етимологическо различие между *съпротива* и *resistance* като се подчертава активното действие на българското понятие за различа от английското, при което имаме по-голяма пасивност (с. 16). При очертаването на границите на понятието *съпротива* Петя Ангелова възприема един доста по-инклузивен подход, включвайки в него „всички действия на политическо противопоставяне срещу новия режим, без значение дали те имат легален или нелегален характер“ (с. 18)

Във *Втора глава* са очертани времевите граници на изследването. И ако за долната граница няма никакво двоумение (Девети септември), то 1949 г. за мен поне изглежда проблематична. Дадените пояснения на авторската хипотеза (смъртта на Георги Димитров през същата година) не успяват да убедят читателя защо не е възприет друг, много по-логичен вододел. Неубедително звучи твърдението, че „никой друг български комунистически лидер [след Георги Димитров], в това число и Тодор Живков, не е бил в състояние да изиграе тази роля не просто на водач, а на баща, умело адаптирана от сталинския модел“ (с. 25). Още по-спорни изглеждат и приведените допълнителни обяснения, свързани с общинските избори, провеждани всъщност на всеки четири години, както и процесът срещу Трайчо Костов от същата 1949 г. Много по-удачни варианти, струва ми се, биха били 1947/48 (посочена, но и отхвърлена от авторката като алтернатива) или 1953/55/56 със смъртта на Сталин, приключването на колективизацията и възшествието на Живков. Заниманията ми със следдеветосептемврийската българска история ме карат да мисля, че най-активна и масова е съпротивата през 1950-1951 и отново 1953-1954, когато горянското движение, бягствата през граница и откритите протести срещу колективизацията достигат своята ясно видима кулминация.

Както стана вече дума, едва тук, във *Втора глава*, е разгледано ключовото за дисертацията понятие „младеж“. Изненадващо за читателя, авторката заявява, че „не счита за нужно изработване на единна крайна и ясна дефиниция, очертаваща с категоричност техните граници“, тъй като „разбирането за нея по начало е твърде флуидно и трудно да се положи в тесни граници“ (с. 29). Само няколко реда по-долу на същата страница обаче П. Ангелова все пак предлага определение: „За младежи ще се приемат всички онези, членуващи или на възраст, допускаща членство, в съответните съюзи, в това число и студентските такива.“ (с. 29). При условие, че за членове в СНМ/ДСНМ/ДКМС се допускат лица между 14 и 28-годишна възраст за мен поне остава непонятно на какво се дължи първоначалната претенция, че понятието *младеж* било флуидно и не можело да бъде положено в „тесни граници“.

Отново тук, във *Втора глава*, може би било мястото да се обоснове отделянето на младежката от общобългарската съпротива срещу изграждащия се тоталитарен режим. Както вече стана дума, аргументи в подкрепа на по-активното участие на младежите и девойките в легалната и в нелегалната борба против ОФ-правителството има не един и два (с. 111, 151, 153, 196-197), но те са разхвърляни из текста, вместо да бъдат смислово обособени в увода или във *Втора глава*.

Трета глава „представя историческия контекст, в който се случват разгледаните в изследването актове на политическа съпротива от страна на младежта“ (с. 7, Автореферат). Тя е замислена като исторически фундамент на наратива, въвеждащ читателя в събитията от периода 1944-1949 г. и вододелната в него роля на събитията от 1947 г. Не може да не направи впечатление обаче, че в изложението на *Трета глава* липсва позоваване на литература, широко прилагана практика в предишните *Първа* и *Втора глава*. Разделът започва със спорното твърдение, че „годините между 1944 и 1949 са достатъчно добре проучени от историците“ (с. 31), което, ако бе вярно, би отнело много от силата на самата докторска дисертация.

Като тръгва от авторовото определение за *младеж* – „членуващи[те] или на възраст, допускаща членство, в съответните [младежки] съюзи“ – *Четвърта глава* контекстуализира историята на различните младежки и студентски организации през втората половина на 40-те години на XX век. Проследен е живота на: Работническия младежки съюз (РМС), Земеделския младежки съюз (ЗМС), Съюза на социалистическата младеж, МС „Звено“ и съюзите на младите

демократи, радикали и анархисти. Макар и на кратко е представена и дейността на забранените вече отецпаисиевци, ратници, легионери, бранници и пр. По обясними причини от всички тях най-подробно е проучена историята на РМС. Историографски факт, който въпреки идеологическата натовареност на текстовете, изобщо не е отразен в дисертацията. В подпараграфа за РМС не намират място например: Тончев, Й. Създаване на РМС и първите му борби против фашизма; Кратка история на РМС; Александров, Ив. Влияние и масовизиране на РМС; Александров, Ив. Работническата младеж в класовата борба (1925-1934); Рачева, А. ДКМС в резолюции и решения и др. Подобни историографски липси могат да бъдат открити и в останалите подпараграфи. На няколко места като източник се ползват спомените на Ст. Бочев, но наред с него мемоари публикуват и редица други земсовни деятели: Милан Дренчев, Петко Огойски, Крум Хорозов, Никола Пенчев, х. Атанас Попов, Иван Тодоров. Не се познават и спомените на младите анархисти: Славейко Павлов; Иван Дръндов; Христо Колев-Големия, Георги Константинов и др. (макар широко да е цитирано интервюто с Цв. Джерманова). Вместо това се ползват (почти единствено) документи от документалните сборници на Комдос „ДС и анархистите“ и „ДС и политическите партии“. Това обаче води до преповтаряне на някои от неверните твърдения в тях. Безкритично се ползват определения от доклади на Държавна сигурност, според които НС „Звено“ бил „крайно дясна политическа формация“ (с. 51). Проблематично ми изглежда и даденото число 71 хил. земсисти през 1946 (с. 46) при условие, че към 1947 г., по оценки на Диню Шарланов, всички николапетковисти са 79 хил. (с. 36).

Пета глава си поставя задачата да очертае идеологическите парадигми за младежта от втората половина на 40-те години на ХХ век. Макар главата да е озаглавена „концепции“ всъщност тя се занимава само с една концепция – тази на Комунистическата партия и дефинирания от нея „нов човек“. Тук критиките ми са две. Първо, много по-удачно би било комунистическата парадигма да бъде сблъскана с алтернативни на нея възгледи за младежта на опозиционните БЗНС и ССД. Ако такива не бъдат намерени, то поне съпоставката би могла да се направи по линията преди/след 1944 г. като „новия човек“ се сравни с концепциите на десницата (напр. „Млада България“). И второ, за мен обособяването на отделна глава за концепция за младежта изглежда „сврхамбициозно“ начинание, т.е. такова, което излиза извън предметния кръг на дисертацията. А то, припомням, е младежката съпротива срещу тоталитарния режим. При подобно изследване идеологическите парадигми за младежта (задължително в множествено, а не както сега – в единствено число) би трябвало да бъдат кондензирани до подпараграф във Втора глава. Изобщо, подготвителните, контекстуализиращи и теоретизиращи темата първи пет глави ми се струват непропорционално дълги – почти половината (111 страници от общо 248 стр. текст), които размиват и разфокусират изложението и свиват приносната му стойност вместо да послужат като само като пояснителен вход към основния разказ за съпротивата.

Последният подпараграф на Пета глава: „Новият младеж като продукт на тоталното господство“ бих препоръчал да се обедини с „Раждането на новия младеж“, тъй като е прекалено кратък и на сегашното си място звучи откъснато от останалия текст.

Шеста глава Петя Ангелова определя като „опит за повърхностен [?!] сравнителен анализ между двата земеделски вестника – казионния в. „Земеделско знаме“ и най-разпространявания опозиционен вестник „Народно земеделско знаме“ (с. 107). За мен обаче е необяснимо защо от анализа тук е изключен основният официоз „Работническо дело“. При свръхпрезентиране на

концепцията за съветския „нов човек“, на която е отделена цялата Пета глава, би трябвало да се очаква „Работническо дело“ да бъде основен контрапункт на „Народно земеделско знаме“. Ако изключим този необяснен от авторката неин избор анализът в главата доста точно отграничава паралелните образи на „новата младеж“ (комунистически), „борческата земска младеж“ в два варианта (казионен и опозиционен).

Особено приносен ми се струва подпараграфът „Студентите срещу ОФ бележките“. Феноменът с т. нар. „ОФ бележки“ е вече относително познат в литературата през прочита му от гледната точка на администрацията (Бояджиева, 2010) и на жертвите (Иванов, 2023). Това, което дисертацията прави е значително да уплътни втората гледна точка – на дискриминираните по политически критерии младежи и девойки. Ценно е и свидетелството, почерпено от опозиционната преса, че в началото, когато през 1946-1947 г. системата на партийно сито все още се изгражда в цялата страна за студенти са приети 8250 българи при повече от 50 хил. кандидат-студентите (с. 171)

В *Седма глава*, отчасти пропусната в съответния параграф на Афтореферата, авторката навлиза в същността на своето изследване. В нея тя ни предлага нов, изцяло неидеологизиран прочит на събитията около създаването на СНМ/ДСНМ/ДКМС, за първи път след пропагандната по същността си монография на Ил. Димитров и Н. Генчев. (1964). Специално трябва да се отбележи последният раздел на главата, в който е проучена детайлно младежката и студентска опозиционна преса (вестниците „Младежко земеделско знаме“, „Сеяч“, „Социалистическа трибуна“ и „Работническа мисъл“. Съдържанието на малобройните и намиращи се в твърде недобро състояние младежки вестници „категорично утвърждава дръзката решителност и жертвоготовност на опозиционната младеж да се бори за запазването на своята свобода“ (Автореферат, с. 11).

Ако във фокуса на *Седма глава* е легалната съпротива на младежта, последната, *Осма глава*, прехвърля светлината на прожектора към нелегалната борба. Тук разказът върви почти изцяло по известните изследвания на Диньо Шарланов (2009) и на Райчевски и Коларова (2022) като по откровеното признание на авторката, „дисертацията няма свой принос към проучения вече феномен на горянството“ (с. 196). Малко механично са инвентаризирани голяма част от известните на науката горянски чети и нелегални групи, без обаче да се изведе навсякъде младежкото участие в тях. Изобщо, ако се доверим на Мариян Гяурски и Константин Касабов (2012), а не на авторите на колективния труд *Bulgaria Under Communism* (2019), както неточно твърди П. Ангелова, възрастовият профил на горяните съвсем не е младежки. Напротив, съхранените в архива на Комдос документи убедително показват, че горянските чети включват предимно хора на средна възраст. Този факт е от ключово значение за конструирането на *Осма глава* и, според мен, неумело е заобиколен като се говори за „широк възрастов обхват“ на въоръжената съпротива, „активната, радикална част“ от която обаче била „съставена предимно от младежи“ (с. 197).

Наред с критиките, главата заслужава и няколко положителни оценки, свързани на първо място с неизвестните, поне за мен, масови настроения в подкрепа на Трайчо Костов сред турците и селяните (с. 234, 236-237) С основание дипломантката счита: „Трудно е да се повярва, че поначало Костов е имал толкова много почитатели..., [а] описаните реакции следват по-скоро принципа „врагът на моя враг е мой приятел“ и показват за пореден път крайно критичното отношение и преди всичко недоверие към властта“ (с. 238). На второ място много силен е финалният подпараграф на *Осма глава*, в който са описани случаите на изразяване на несъгласие чрез словото. Чрез тях

авторът дава „своя принос за формирането на една по-детайлна идея за облика на младежката съпротива, представяйки разнообразието и „пъстротата“ на нейния репертоар.“ (с. 243).

Заключението обобщава най-важните наблюдения от предходните глави. Един от основните изводи на изследването е, че борбата за базисни ценности – свобода на словото, на печата, на събранията – обединява опозиционната младеж и заличава до голяма степен идеологическите ѝ специфики (с. 240). Той, от своя страна, препраща към заявеното още в увода наблюдение за особената притегателна сила на ЗМС, както за неорганизираните в други съюзи младежи, така и за участвалите във вече забранени организации като „Отец Паисий“, „Ратник“ и пр. Общият враг в лицето на БРП(к) претопява идеологическите различия помежду им и формира единен фронт срещу режима (с. 39-40, вж. също и с. 158). Лично за мен, взети заедно тези две центростремителни линии ясно свидетелстват за високия консолидационен потенциал на некомунистическата опозиция. Важен факт, който би било добре да бъде по-ясно подчертан в текста.

5. Степен на познаване на състоянието на проблема

Внимателното изчитане на дисертационния труд показва, че авторът познава до голяма степен литературата по темата. Библиографията в края на текста съдържа 136 заглавия – монографии, статии и биографични свидетелства, както и 49 архивни документи от ЦДА и Комдос. Добро впечатление прави ползването на някои непубликувани интервюта от архива на института за изследване на близкото минало. По-горе обаче бяха отбелязани някои пропуски на заглавия, включването на които само би обогатило и уплътнило наратива.

6. Общ анализ на дисертационния труд

Едно от основните впечатления, които оставя докторантурата е за неравноделност на нейната конструкция. Липсва добър баланс между (1) мястото, отделено в текста на комунистическата концепция за младежта и (2) темата на изследването – младежката съпротива срещу установения след Девети септември режим. Както имах вече възможност да отбележа, подготвителните, контекстуализиращи и теоретизиращи темата първи пет глави ми се струват непропорционално дълги като размиват и разфокусират изложението, вместо да послужат за пояснителен вход към основния разказ за младежката съпротива. Прекалено голяма част от този първи дял на дисертацията освен това е посветена не на съпротивата, декларирана като основен предмет на изследването, а на управляващата компартия, нейните младежки проксита, идеологически концепции и младежки политики. Наред с това спорна остава горната хронологическа граница от 1949 г. вместо много по-убедителната 1953 (или 1955/6).

Тези и други композиционни проблеми биха могли да се отдадат на липсата на достатъчно опит и на известни пропуски при насочване на дипломантката. Те обаче не би трябвало да омаловажават огромната издирвателска и аналитична работа, която е свършила Петя Ангелова. Важните изводи за много активната роля на младежта в антикомунистическата съпротива и за консолидацията на различните идеологически и политически течения сред младежта са безспорен принос на работата, който би могъл в последствие да бъде доразвит.

7. Приносни моменти на дисертационния труд

В съответния раздел на Автореферата Петя Ангелова посочва шест свои приноса. Сред тях са: „постигането на нов разказ за обществения активизъм на младежта“; „вписване в новите тенденции в научните изследвания на близкото минало“; „проследяване пътищата, по които се стига до изграждането на Комсомола“; „въвличане в научен оборот на неизследвани материали“ и пр. Дисертационният труд е оригинално изследване и в него няма данни за плагиатство.

8. Оценка на автореферата и публикациите по дисертацията

Авторефератът е изготвен акуратно, отговаря на нормативните изисквания и представя коректно резултатите и съдържанието на дисертационния труд. Публикациите обхващат ключови дялове от дисертацията и също отговарят на нормативните изисквания.

8. Заключение

След като се запознах с представените в процедурата дисертационен труд и придружаващите го документи и въз основа на направения анализ на тяхната значимост и съдържащи се в тях научни и научно-приложни приноси, въпреки множеството ми препоръки, критики и забележки, потвърждавам, че представеният дисертационен труд **„Младежката политическа съпротива (1944-1949)“**, както и качеството и оригиналността на представените в него резултати и постижения, отговарят на изискванията на ЗРАСРБ, Правилника за приложението му и съответния Правилник за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“ за придобиване от кандидата на научната степен „доктор“ в професионално направление **3.1. Социология, антропология и науки за културата**. В частност, кандидатът удовлетворява минималните национални изисквания в професионалното направление и не е установено плагиатство в представените по конкурса научни трудове. Въз основа на гореизложеното, препоръчвам на научното жури да присъди на **Петя Ангелова** научна степен „доктор“ в професионално направление **3.1. Социология, антропология и науки за културата**.

30.07.2024 г.

Изготвил рецензията:

доц. д. н. Мартин Иванов